Оригінал, без дозволу автора не цитувати!

Тетяна Ґетц
кандидатка філологічних наук,
доцентка кафедри українознавства та мовної підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,
Україна

УКРАЇНСЬКА ПРОПОВІДЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. ЯК ДІАЛОГ ТРАДИЦІЙ, КУЛЬТУР, КОНФЕСІЙ

У статті аналізуються давньоукраїнські проповіді другої половини XVII ст., що представлені як явище діалогічної взаємо- і протидії культур, традицій, конфесій. Основні аспекти аналізу – це риторична освіта українських проповідників, жанрова специфіка їх проповідей, проповіді-зразки, проповіді-моделі, призначені для відтворення з урахуванням нового предмета, часу й обставин виголошення.

Ключові слова: риторика, гомілетика, проповідь, діалог.

A UKRAINIAN SERMON OF THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY AS A DIALOGUE OF TRADITIONS, CULTURES, CONFESSIONS

The article analyzes the Old-Ukrainian sermons of the second half of the 17th century, which are presented as a phenomenon of the dialogical interaction and opposition of cultures, traditions, and confessions. The main aspects of the analysis are the rhetorical education of Ukrainian preachers, the genre peculiarity of their sermons, sermon samples and sermon models intended to be reproduced taking into consideration the new subject, time and conditions of speech delivery.

Key words: rhetoric, homiletic, sermon, dialogue.

Стан дослідження української православної проповіді другої половини XVII ст. можна охарактеризувати як активний пошук нових методологічних стратегій, прийомів аналізу та інтерпретації текстового матеріалу, а також виявлення джерел його формування. Оціночна установка, уведена ще наприкінці XIX ст. православними історіографами, котрі розглядали українське проповідництво крізь формулу відходу від старої, *своєї*, святоотцівської, греко-слов'янської традиції та звернення, наслідування, *копіювання*, *механічне* засвоєння *чужої*, латино-польської, продовжує побутувати, накопичуючи численні уточнення, поглиблення, доопрацювання.

Паралельно постають нові підходи до трактування жанрової і стилістичної генези української проповіді, змінюються акценти дослідницьких пошуків. Запропонована Маргаритою Корзо формула *виклик – відповідь* не є принципово новою, проте важлива як теоретична рефлексія, що дозволяє узагальнити численні історико-літературні, культорологічні, богословські студії, у яких акцентовано увагу на різних аспектах синтезу східної і західної християнських традицій чи на їх діалогічній взаємо- і протидії (Корзо 2017, 583). За цією формулою для православних Речі Посполитої на межі XVI–XVII ст.ст. зовнішнім викликом, що спровокував розвиток власної традиції, був потужний протестантський рух із його численними течіями; у другій половині XVII ст. таким стимулом стала католицька церква з її системою освіти і книжною продукцією (Корзо 2017, 583–584).

Як реакція на виклик католиків, констатує Маргарита Корзо, сформувався в XVII ст. і новий жанровий різновид українського православного проповідництва, а саме: проповіді-зразки, проповіді-моделі (Корзо 2017, 584–585). Системного визначення жанрових ознак науковиця, на жаль, не наводить, проте зазначає, що поширювалися проповіді-зразки у складі православних требників, за тематикою це були проповіді на укладання шлюбу, погребові проповіді та присвячені різним церковним таїнствам; писалися вони анонімно та *простою мовою*; їх цільовою аудиторією було православне духівництво, якому вони слугували взірцем для укладання авторських орацій; у своєму складі могли містити безособові звороти («тот, имярекъ») та іноді обривалися на півслові («и прочая, и прочая») (Корзо 2017, 584, 587). Першим православним требником, у якому містились означені проповіді-зразки, Маргарита Корзо називає „Требникъ, сиречь Молитовникъ" (Вільно, 1621), представлені вони і в „Євхологіонѣ, албо Молитвословѣ, или Требнику" (Київ, 1646) Петра Могили (Корзо 2017, 578, 586–587). За основу для наслідування мали проповіді-зразки про таїнства, що знаходились у додатку до польського варіанта посттридентського Римського ритуалу та поширювались у редакціях С. Карнковського, М. Кромера, І. Поводовського (Корзо 2017, 578).

Те, що в дослідженні, до якого ми звернулись, бракує чіткого визначення його ключового терміна – *проповідь-зразок*, у якийсь момент призводить до втрати конкретики в ході наукового викладу. До розряду проповідей-зразків потрапляють не тільки погребове повчання та повчання на шлюб із „Євангелія учительного" Кирила Транквіліона-Ставровецького (Рохманів, 1619), але й чотири погребові казання з „Ключа разумѣнія" Іоаникія Ґалятовського (Київ, 1659) (Корзо 2017, 586).

Проте у складі першого видання „Ключа разумѣнія" Іоанікія Ґалятовського (Київ, 1659) погребових казань не було, а ось у гомілетичному трактаті, що в ньому представлений, другий розділ – „Наука, албо способъ зложеня казанья на погребе" – містив схематичні зразки, текстові заготовки похоронних проповідей, котрі, за потреби, можна виголосити, підставивши ім'я і титул небіжчика, а також розгорнувши ораторський виклад відповідно до поданих тут же настанов. Самі погребові казання автор увів до складу тільки третього видання (Львів, 1665).

Натомість за задумом Іоаникія Ґалятовського його „Ключ разумѣнія" є посібником із гомілетики, що поєднує теоретичну і прикладну частини та пропонує

священникам готові для виголошення проповіді-зразки, проповіді-моделі на цілий рік. І, здавалось би, жодних тобі авторських амбіцій і претензій щодо авторських прав... Сам автор – Іоаникій Ґалятовський – пропонує при нагоді не лише скористатися підготовленими ним проповідями, а й у доданому теоретичному трактаті наводить чимало порад, як використати його зразки для компілювання нових ораторських текстів.

Принциповим моментом є те, що у своєму теоретичному викладі він торкається типології проповідництва. Так, усвідомлюючи себе представником нового стилю, відзначає, що проповіді, укладені без певної теми, як наприклад, у Святих Отців Василія Великого та Івана Золотоустого, а також проповіді, присвячені тлумаченню євангельського читання на Літургії, як у св. Єфрема і св. Калліста, патріарха Константинопольського, є стилістично застарілими, оскільки «того стѵлю казнодѣи теперешнего вѣку рѣдко заживают» (Ґалятовський 1659, 244).

Зрозуміло, що походить ця типологія не від самого Іоаникія Ґалятовського, який доклав зусиль, щоб викласти нові стилістичні вимоги до укладання проповіді у простій формі та *простою мовою*, засвоївши теорію красномовства у стінах Києво-Могилянської колегії та маючи численних західних латиномовних попередників.

У період активної міжконфесійної полеміки автор „Ключа разумѣнія“ апелює до антиномії *старий* і *новий* тип проповідування, а не *свій* і *чужий*. Акцентується протистояння не віросповідних традицій, а ораторських стратегій, правил підбору, організації та подачі гомілетичного матеріалу. Полемічні рядки, представлені в його „Передмовѣ до священниковъ законныхъ и свѣцкихъ“, суголосні Святому Письму, автор опонує не до своїх сучасників – католиків, протестантів, уніатів, а до єретиків, поган, євреїв: «Проповѣдуючи Слово Божоє, невѣрного человѣка, геретика, жида албо поганина … навернет на вѣру христїѧнскую албо христїѧнина грѣшного отведет от злых єго учинков» (Ґалятовський 1659).

У процентному співвідношенні в гомілетиці Іоаникія Ґалятовського більше місця займає не виклад власне теорії укладання проповіді, котра подається доволі скупо, тільки найважливіші положення про вибір теми, композиційні засади, місця пошуку матеріалу, способи привернути увагу реципієнтів та прийоми емоційного впливу на них. Натомість увагу зосереджено на численних підказках-вказівках, як на швидку руку скомпілювати проповідь при нагальній потребі її виголошення.

Перше видання „Ключа разумѣнія“, здійснене 1659 р. друкарнею Києво-Печерської лаври, містило 32 проповіді: 20 – на Господські свята, 10 – на Богородичні та 2 – на Воздвиженя Чесного Хреста (усі проповіді представлені у двох варіантах), – та трактат із гомілетики – „Наука, албо способъ зложеня казаня“. У „Передмовѣ до священниковъ законныхъ и свѣцкихъ“ Іоаникій Ґалятовський пояснює, чому першочергово публікує саме ці проповіді: «На той час христїѧне вѣрныи наїбарзѣй звыкли до церкви на хвалу Божую збиратисѧ» (Ґалятовський 1659).

Перша редакція трактату з гомілетики складалася з двох розділів: „Наука, албо способъ зложенѧ казанѧ“ та „Наука, албо способъ зложенѧ казаньѧ на погребъ“. Перший – подавав загальнотеоретичні правила укладання проповіді, зокрема настанови щодо вибору теми, необхідні складові композиції, риторичні категорії *ясності*, *узгодженості* та *переконливості*, способи ампліфікації викладу, прийоми зацікавлення слухачів і місця запозичення готового текстового матеріалу, що можна компілювати до своєї проповіді. Тут же наводиться порада читати і наслідувати гомілетів-сучасників.

Свої власні проповіді Іоаникій Ґалятовський пропонує як уже готовий зразок, що ілюструє викладені теоретичні положення: «Способъ зложенѧ казанѧ, которыи тутъ написалем, ѡбачишъ въ всѣхъ моихъ казанѧхъ» (Ґалятовський 1659, 241 зв.).

Теоретичний матеріал він постійно супроводжує посиланнями на свій гомілетичний доробок або цитує свої ж тексти.

Другий розділ гомілетики – „Наука, албо способъ зложенѧ казаньѧ на погребѣ“ – має не стільки теоретичний, скільки прикладний характер. Причина означеного підходу є очевидною: оскільки до складу видання „Ключа разумѣнія“ 1659 р. не входили похоронні промови, автор намагався компенсувати відсутність зразків вказаної тематики, він пропонував у викладі самого трактату як можливі варіанти тем, так і численні текстові заготовки.

Саме цей розділ пропонує схематичні зразки погребових казань. Для їх реалізації необхідно ввести до тексту-заготовки ім'я і відповідний титул померлого, а також розвинути оповідь відповідно до порад самого Іоаникія Ґалятовського. Окрім того, автор вказує на можливість скористатися його Господськими і Богородичними проповідями як компілятивним матеріалом. Так, екзордіум він радить запозичити з другої проповіді „На Преωбраженїє Гн̃є“, підійде і друга – „На Обрѣзанїє Господнє“, у тому числі й перша проповідь „На Покровъ Прес̃тои Бц̃и“ і друга – „На Успенїє Прес̃тои Бц̃и“.

Результатом подальшої роботи Іоаникія Ґалятовського над посібником із гомілетики стали „Казаня, приданыи до книги „Ключъ разумѣнія“ названои“ (автора на титульній сторінці не зазначено), що побачили світ у друкарні Києво-Печерської лаври в червні 1660 року. Це видання містить 14 проповідей на дні пам'яті деяких святих і додаток до теоретичного трактату – „Наука короткаѧ, албо способъ зложенѧ казанѧ», також тут представлені „Чуда Пресвѧтои Богородици нѣкоторыи“, яких налічується всього 95 (у книзі нумерація закінчується 96 *чудом*, але помилково пропущено 42). За задумом автора *чуда* можуть сприяти укладанню текстів казань, ставши їх матеріалом: «Казнодѣом длѧ прудкого и латвѣйшого знайденѧ матерїи на праздникъ Богородичен», – до того ж, вони допоможуть подати моральну настанову прихожанам і емоційно вплинути на них: «На ползу и утѣху душевную» (Ґалятовський 1660, 134).

У коротенькій післямові „Чителнику православный“ Іоаникій Ґалятовський прирівнює свою роботу над збіркою казань до проповідницької діяльності апостола Павла поміж поганами (Гал 2: 1–2): «Книги свои Ап̃лъ Павелъ давал под розсудок иншим Ап̃лом, пришовши на собор Ієр̃лимский, ... и я Книгу свою малую, Ключ Разумѣнія, з Казанми до Ключа придаными, даю под розсудок Цр̃кви с̃тои, Кафолической, Ап̃толской, Всходнєи…» (Ґалятовський 1660, 149 зв.).

„Наука короткаѧ, албо способъ зложенѧ казанѧ“, що є продовженням трактату з гомілетики, в основному зосереджена на проблемах підготовки проповідей недільних та на дні пам'яті святих. Рекомендації автора мають прикладний характер і часто зводяться до вказівок, як пристосувати або переробити тексти з „Ключа разумѣнія“ та „Казань, приданых“ для виголошення їх із іншого приводу.

Логіка гомілетичного викладу полягає в тому, що проповідь, призначена на день пам'яті святого великомученика Георгія, стане при нагоді для інших мучеників, відповідно, проповідь на день святого Миколая, святителя Міррейського, можна виголосити на день пам'яті інших святителів. У подальших порадах Іоаникій Ґалятовський дотримується того ж принципу, нагадуючи при цьому, ясна річ, про необхідність заміни імен мучеників, апостолів, пророків тощо.

Казання будь-якої тематичної групи постають як взаємоконвертований тестовий матеріал із численними можливостями комбінування і надання нових змістів. Так, при укладанні казань на дні пам'яті святих припустимим є звернення за матеріалом до Господських і Богородичних казань із „Ключа разумѣнія“, і, навпаки, проповіді на дні пам'яті святих із „Казань, приданых“ – це гідний матеріал для підготовки проповідей Господських і Богородичних.

Динамічною є структура компілятивної проповіді:

– запозичену частину казання можна виголосити як окремий самостійний гомілетичний текст, і, навпаки, «ꙁ цѣлогѡ казаньꙗ можешъ часть в другомъ казанью учынити»;
– екзордіум або конклюзія готової проповіді можуть функціонувати як нарація в новій компіляції.

Для того, щоб використати невелику частину проповіді замість цілої, її необхідно ампліфікувати, звернувшись до таких внутрішніх і зовнішніх місць запозичення доводів, як «приклады, подобенства, сентенції, фѣгуры».

Тут же Іоаникій Ґалятовський викладає риторичне вчення про вплив на почуття та емоції слухачів. Закінчує теоретичний трактат довгий перелік, у якому наведені початкові слова конклюзій усіх казань „Ключа разумѣнія“ (Київ, 1659). Необхідність переліку пов’язана з відсутністю будь-якого графічного виділеня цієї частини проповіді у вказаному виданні.

У серпні 1663 р. львівський друкар Михайло Сльозка видав удруге „Ключ разумѣнія“ Іоаникія Ґалятовського. У наукових розвідках це видання традиційно згадується як таке, що здійснено самостійно друкарем і без відома автора. Сам Михайло Сльозка у своїй передмові повідомляє: «Укованный повторе з тѵпоґрафїи моєи, працею и коштом моимъ свѣту показанный, и якобы ҀЭкованный» (Ґалятовський 1663). На те, що це друге видання, вказують також слова титулу («Второє тѵпомъ издасѧ сіѧ книга») та в кінці книги («Второє напечетована бысть сіѧ книга») (Ґалятовський 1663).

Здавалось би, після детального опису „Ключа разумѣнія“ (Львів, 1663), що представлений Іриною Чепігою в передмові до публікації вибраних творів Іоаникія Ґалятовського, подальші дослідники не повинні були б стикатися з проблемами (Див. також мою статтю у співавторстві з В. Підгайком: Левченко-Комисаренко, Пидгайко 2011; Чепіга 1985). Проте та інформація про його зміст, що наявна в новій монографії Наталії Яковенко, містить фактичні помилки (Яковенко 2017, 64). Ба більше, дослідниця піддає сумніву те, що Іоаникій Ґалятовський не був причетний до реалізації цього видання. Підставою для критичного перегляду позиції науковців-попередників став «власноручний дарчий напис», виконаний Іоаникієм Ґалятовським на берегах одного з його примірників, що належав бібліотеці Почаївського Успенського монастиря; при цьому посилається Наталія Яковенко не на сам стародрук, а на публікацію Маргарити Шамрай (Яковенко 2017, 39–40, 64; Шамрай 2005, 75).

У роботі ж вказаної науковиці зафіксовано: книга „Ключ разумѣнія“ (Львів, 1663), що належала Почаївській лаврській бібліотеці, має чотири маргіналії, тобто записи на берегах. Перший запис XIX ст. є констатацією належності: «Принадлежитъ Поча[е]вской Лаврской Бібліотекѣ 1854 г.». Для нас становлять інтерес два наступні, виконані скорописом XVII ст.: «Сию Книгу Сп[а]сєня ради своєго дарє на М[о]н[а]стир своє[й] волеи, до церкви Живоначалной Троице і во имя Пр[есвя]той Б[огороди]ци, кто бы оною од того мѣсца с[вя]того оддалил, Б[о]жии єму судия будетъ»; «Іоаникій Галятовскій рєктор игумєн Мо[на]стиря Братского Кієвского надалъ сию книгу до Мо[на]стира Почаєвского дай єму Г[о]с[по]ди Спасєниє Аминь» (Шамрай 2005, 75).

Отже, у цих записах мова не йде про сам процес видання і тих осіб, котрі були до нього причетні, із них не стає зрозуміло, чи дарував цю книгу Іоаникій Ґалятовський особисто (так стверджує Наталія Яковенко) чи ні, і, відповідно, вони не є констатацією факту перебування нашого автора в Почаєвському Успенському монастиреві. Крім того, Маргарита Шамрай у своїй роботі не займалась авторською атрибуцією записів та ідентифікацією почерків, тому, зрозуміло, на підставі її роботи і не можна зробити висновків про те, чиєю рукою виконані ці записи. Інша справа, коли в самій маргіналії зафіксоване авторство. Так, на примірниках „Ключа разумѣнія“ (Львів, 1665) є записи: «Я подлий автор сєи Книги, высоце в Божѣ Прєвєлєбному отцу Іннокєнтію Гизєлови Архимандритѣ Пєчєрскому, даровалєм книгу сію для неотмѣнной ку мнѣ ласки и

любви єго»; «Азъ подлый Автор сєѣ Книги для спасєния своєго далєм сию книгу до Києва до Монастира Выдубицкого...» (Шамрай 2005, 75–76). Тільки звернувшись безпосередньо до стародруків і співставивши ці записи з попередніми, можна буде більш-менш впевнено говорити про те, належать вони руці Іоаникія Ґалятовського чи ні, але таку звірку Наталія Яковенко не виконувала і, наскільки це зрозуміло з тексту її монографії, з оригіналами не працювала.

Ситуацію з цим другим виданням частково можуть прояснити відомості про діяльність самого Михайла Сльозки, друкарня якого становила потужну конкуренцію як для Києво-Печерської лаврської друкарні, так і для друкарні Успенського ставропігійного братства у Львові, роботою якої наш видавець також час від часу керував (Див. детальніше Огієнко 1994). Цілком вірогідно, що Сльозка міг здійснити передрук „Ключа разумѣнія“ (Київ, 1659) і „Казань, приданых...“ (Київ, 1660), не питаючи ані авторського, ані цензорського дозволу, бо заради матеріального зиску вже неодноразово вдавався до таких дій. Так, у серпні 1646 р. він виконав передрук двох видань Києво-Печерської друкарні – „Номоканона“ та „Служебника“, незважаючи на попередні погрози митрополита Петра Могили: «... От всих добродейств церковных отдаляєм, и яко гнилого члонка оттинаєм, и анафеме ником неразрешимой вечне предаєм» (Огієнко 1994). Проте ані анафема, ані попередження, що виданий ним набір „Служебника“ буде спалено, ані, тим більше, пояснення, що він завдає матеріальних збитків лаврі, особливого впливу на сльозчину діяльність не мали, він продовжував реалізовувати заплановане (Огієнко 1994).

Саме видання 1663 року нагадує конволют; Михайло Сльозка передрукував у ньому дві книги – „Ключ разумѣнія“ (Київ, 1659) та „Казаня, приданыи...“ (Київ, 1660), механічно їх об’єднавши, відповідно, буквенна пагінація листів лишилась окремою. Незважаючи на те, що титульна гравюра у виданні 1659 року мала глибоке символічне значення і виступала єдиним емблематичним цілим із його змістом, друкар, із невідомих нам причин, не став її відтворювати. Михайло Сльозка використав титул іконостасного типу (форту) ідентичний тому, що був у його другому виданні „Апостола“ (Львів, 1654). У книзі є також гравюра „Іоанн Дамаскін“, схожа на ту (із незначними відмінностями), що представлена раніше у сльозчиному виданні „Октоїха“ (Львів, 1640). Над цим виданням „Ключа разумѣнія“ (Львів, 1663) працювали гравери, котрі підписувались, як ВФЗ та Ілія А..

За титульною гравюрою Михайло Сльозка додав герб та геральдичну епіграму „На старожитный клейнотъ Ясніє Освієцоных ксіонжонтъ ихъ Млс̃тей на Четвертнѣ Сѧтополковъ Четвертенскихъ“.

Подальший зміст:

– передрукована передмова Іоаникія Ґалятовського „Предмова до сщ̃енниковъ законныхъ и свѣцкихъ, авторова“;

– гравюра „Арх̃гглъ Міхаілъ“ та панегірична передмова-посвята „Ясне освієцоному в Хрс̃тѣ Превелебному єго Мл̃сти Гд̃ну Ѻ̃цу Гедеонови кнѧжати на Четвертнѣ Сѧтополкови, Четвертенскому…“ – уведені Михайлом Сльозкою, який і є автором цієї передмови;

– далі маємо тексти, передруковані за „Ключем разумѣнія“ (Київ,1659): передмова „Чителнику ласкавый“; добірка чотирьох новозавітних цитат (Рим 10:14; 1 Тим 4:16; Мт 10:20; Лк 10:16), основний топос яких – апостольська проповідь, її призначення; 32 проповіді; трактат із гомілетики (має два розділи: перший – „Наука, албо способъ зложенѧ казанѧ“, другий – „Наука, албо способъ зложенѧ казаньѧ на погребѣ“) та, нарешті, зміст;

– наступними представлені матеріали з „Казань, приданых...“ (Київ, 1660): 14 проповідей; доповнення до гомілетичного трактату „Наука короткаѧ, албо способъ зложенѧ казанѧ“; гравюра, її додав друкар, „Іоанн Дамаскін“ із криптограмою „Ѧ̃Х̃.М̃.

В ѲЗ. Д.К.“; „Чуда Пресвѧтои Богородици нѣкоторыи“; післямова „Чителнику православный“; посвята „Бж̃е богатый въ мл̃сти…“ та „Слово ко читателемъ“.

Незважаючи на те, що для виходу в світ цього, другого, видання друкар виконав у основному механічну роботу, задум автора „Ключа разумѣнія“, а саме: подати гомілетичний посібник із проповідями-моделями, проповідями-зразками на цілий рік, – очевидно, був зрозумілий для Михайла Сльозки. У своїй панегіричній передмові-посвяті він, так само як й Іоаникій Ґалятовський, звертається до тлумачення символічної назви книги, причому як ампліфікує значення *ключа*, уже наведені автором, так і вводить свої, апелюючи до особи заступника – князя Гедеона Четвертинського.

Окрім уже зазначених, Михайло Сльозка виконав також низку наступних змін (їх проаналізувала Ірина Чепіга): ініціалом виділив початок нарації (проте деякі проповіді лишилися без цієї зміни), багато надрядкових літер увів у рядок, у маргіналіях позначив численні цитати з Псалтиря, *чуда* з першого по десяте пронумерував словом, нумерація інших лишилася буквенною, є й інші незначні зміни.

Третє видання посібника з гомілетики – „Ключъ разумѣнїѧ сщ̃енном, законником и лѧиком належачїй з поправою и з придатками“ – побачило світ 1665 р. також у львівській друкарні Михайла Сльозки. Цього разу його замовником був сам Іоаникій Ґалятовський, який для сплати публікації передав друкареві не менше 150 примірників готової книги. У передмові, адресованій священникам, автор не тільки трохи змінив назву (варіант 1665 р. – „Передмова до свѧщенниковъ и законниковъ и лѧиковъ“), але і розширив її за рахунок переліку тематичних розділів проповідей, що представлені в цій книзі, а також роздумів про те, хто може їх укладати. Градація авторських питань адресована молодим священникам, дияконам, студентам, яких гомілет вважає своїми послідовниками. Іоаникій Ґалятовський асоціює себе з апостолом Павлом і, наслідуючи його, пафосно зазначає: «Я хочу и прагну, жебы всѣ люде ровнїи мнѣ в проповѣданю Слова Бж̃го зостали… «Хощу бо, да вси чл̃ци будутъ, яко же и азъ» (1 Кор 16) (Ґалятовський 1665).

Наведені 64 проповіді автор поділив на 5 тематичних розділів; до проповідей, що були в попередніх публікаціях, додав 12 – „на нд̃ли нѣкоторыи“ та 4 – погребові. Водночас він вилучив 2 проповіді, присвячені Антонію та Феодосію Печерським, які подавались у „Казанях, приданых...“ й у виданні „Ключа разумѣнія“ 1663 р., та додав по 2 проповіді „На с̃тогѡ Іѡанна Бг̃ослова“ і „На прпд̃б. Ѻц̃а нш̃го Онуфрїѧ Велик.“. За винятком недільних і погребових, усі проповіді мають 2 варіанти. Твердження Наталії Яковенко, «що до львівського видання Ґалятовський додав дві гомілії на вмч Георгія“, не відповідає дійсності (Яковенко 2017, 42). Ці проповіді були вже представлені в „Казанях, приданых...“.

Кожен розділ виділено заставкою, його відкриває заголовок, після якого перераховуються представлені тут казання. У першому і п’ятому розділах за викладом їх змісту подано також додаткові гомілетичні настанови. Поради першого розділу акцентують увагу на можливості неодноразового виголошення тієї самої недільної проповіді, оскільки недільні Євангелія, що зачитуються під час Літургії, іноді тематично співпадають. Зазначено, що під час недільної служби можна виголосити і дві проповіді. Після багатьох текстів першого розділу введено вказівки, коли можна ще їх виголосити.

У риторичній культирі XVII ст. особливого значення набула топіка імен, тому настанови до п’ятого розділу („Казанья на погребѣ якого колвек чл̃ка правовѣрнаго, любо мужа, любо невѣсты, богатого и убогого, старого и молодого…“) містять перелік титулів, які належить давати священникам, ігуменам, протопопам, єпископам, архієпископам, митрополитам, міщанам, бурмистрам, войтам тощо.

Пагінація книги є цілісною. Текст багатьох проповідей доповнено вставками. Усі три частини – екзордіум, нарація і конклюзія – виділені ініціальними літерами. Цитати зі Святого Письма та богослужбової літератури надруковано дрібнішим, ніж основний текст, шрифтом; окрім того, означене цитування послідовно подається старослов'янською мовою, а основний текст – давньою книжною українською. Більше, ніж у другому виданні, надрядкових літер внесено в рядок.

Теоретичний трактат із гомілетики складається з 5 розділів та становить собою поєднання того матеріалу, що друкувався у „Ключѣ разумѣнія" (1659) і „Казанях, приданых..." (1660), він же передруковувався 1663 р. у другому виданні „Ключа...". Проте початковий текст гомілетичних настанов Іоаникій Ґалятовський додатково доопрацьовував, про що свідчить низка змін.

Так, у маргіналіях до першого розділу зафіксував, що теоретичні положення про вибір теми проповіді та поділ її на три частини були запозичені у баварського єзуїта Єремії Дрекселя (1581–1638) і польського науковця Шимона Старовольського (1588 (1585-?)–1656). У другому розділі (у „Ключѣ..." 1659 р. цей розділ був одним цілим із першим у складі трактату „Наука, албо способъ зложенѧ казанѧ") відкорегував виклад риторичної теорії щодо категорії *ясності*. Власне, вилучив рядки про настанови апостола Павла та розвинув оповідь про випадок із проповідницького досвіду Івана Золотоустого, зробивши відповідні висновки. У п'ятому розділі з'явилися теоретичні положення про укладання проповідей на основі 10 родів категорій, що були представлені ще в арістотелівській „Топіці"; саме вчення Іоаникій Ґалятовський, вірогідно, запозичив у Іоанна Дамаскіна. У „Ключѣ..." відповідно до цього правила скомпільована лише одна проповідь – друга, на день пам'яті Іоанна Богослова, її структурують «десѧть предикамента», а в маргіналіях значиться, що джерелом є 32 розділ „Логіки" Іоанна Дамаскіна. Також наприкінці п'ятого розділу автор наводить приклади своїх проповідей, укладених на основі однієї з десяти категорій, щоправда, приклади подано лише до шести з них. Є й інші зміни.

У підсумку нашого викладу можемо констатувати, що теоретико-практичні настанови Іоаникія Ґалятовського мають установку на універсальність. Представлені *проповіді-зразки*, *проповіді-моделі* легкі для трансформації і, відповідно, здатні задовольнити все багатоманіття сакральних ораторських потреб. До таких проповідей можуть звертатися гомілети-співавтори незалежно від їхньої конфесійної належності.

Завдяки доповненням і доопрацюванням „Ключ разумѣнія" (Львів, 1665) став універсальною моделлю цілого проповідницького року.

Авторські заклики до виголошення з амвону його казань, що на початку здавалися проявом безамбіційності, прагненням якомога швидше зреагувати на проблемний стан православного проповідництва, після аналізу задуму, після прочитання рядків, де Іоаникій Ґалятовський асоціює себе з апостолом Павлом, сприймаються як *зазіхання* на святоотцівський авторитет. Реагуючи на *виклик* католиків із їх всплеском, активним розвитком авторської проповіді, автор „Ключа разумѣнія" пропонує свої тексти, що відповідають стилістичним вимогам часу, замість проповідування за учительними євангеліями.

Численні настанови Іоаникія Ґалятовського щодо тих трансформаційних метаморфоз, що їх можуть зазнавати тексти його проповідей, а також запропоновані компілятивні стратегії як породження нових текстів, так і використання, пристосування вже укладених, є свідченням того, що текстова тканина таких проповідей усвідомлюється і презентується як потенційно *відкрита*. *Відкрита* для творчого діалогу з чужим авторським „Я". *Відкрита* як матеріал для опрацювання.

Імпліцитно представлений авторський заклик до діалогічної співпраці, співпородження нових проповідницьких орацій є постійно актуальним, він лунає понадчасово і звернений до усіх, хто має намір виголошувати проповіді й готовий від

автора гомілетики – Іоаникія Ґалятовського – перейняти його настанови і прийоми сплітання, зшивання клаптів текстової тканини.

Отже, характерною ознакою *проповіді-зразка, проповіді-моделі*, що укладається за компілятивною стратегією, є її *відкритість*. Ця *відкритість* простежується на рівні пороження тексту, а також структурно-формальному, семантично-образному і функціональному, а саме:

– матерія проповіді не є остаточно вирішеною, вона *відкрита* для втручання чужого „Я“;

– зазнає змін саме поняття „Я-автор“, оскільки текст може компонуватись із чужих авторських фрагментів; функціональне призначення автора в такій ситуації полягає в задаванні стратегії зшивання текстових клаптів, а, відповідно, й стратегії відчитування їх нових сенсів, що породжуються новим контекстом;

– практичні рекомендації щодо можливих варіантів розщеплення готового тесту свідчать про його структурну динаміку і, як наслідок, призводять до відмови поважати монолітну цілісність;

– реципієнт проповіді, її споживач-інтерпретатор набуває особливого статусу, оскільки має дозвіл на свої варіанти формального бачення тексту, а, відповідно, і його змістових зв’язків.

Щодо *нового жанрового різновиду українського православного проповідництва*, до аналізу якого звернулася Маргарита Корзо, очевидним є, що ми маємо справу з *текстовими заготовками проповідей*, які вимагають додаткового авторського втручання, розгортання оповіді відповідно до потреб, обставин і умов виголошення. На відміну від текстових заготовок *проповідь-зразок* уже готова до ораторської реалізації.

Під кінець зауважимо, роботу Іоаникія Ґалятовського над своїм посібником із гомілетики обов’язково треба розглядати в контексті тих подій, що були пов’язані з виданням богословсько-гомілетичної збірки Кирила Транквіліона-Ставровецького, оскільки саме його „Євангеліє учительноє, албо Казаня на неделя през рок и на празники Господскіє и нарочитим святим угодником Божіим“ (Рохманів, 1619) стало першою претензією на реформування української православної гомілетики, претензією на перегляд, звісно, не авторитетності, а доречності, актуальності для приходської практики, здатності впливати на аудиторію тут і зараз тієї *законсервованої* проповіді, що зачитувалася під час богослужіння за учительними євангеліями.

Поява цієї збірки мала такий резонанс, що його відлуння довелося чути й авторові „Ключа разумѣнія“. Ті внутрішньоконфесійні гоніння і переслідування, що їх зазнав Кирило Транквіліон-Ставровецький, врешті, підштовхнули його до переходу в унію на початку 1626 р. (Пидгайко 2014).

У листі патріарха Московського і всієї Русі Адріана до київського воєводи від 27 березня 1697 р. є інформація про те, що митрополит Петро Могила забороняв поширення творів Кирила Транквіліона-Ставровецького серед православних (Пидгайко 2014). Цьому передував 1625 р. очолюваний митрополитом Іовом Борецьким Собор у Києві, на якому засудили „Євангеліє учительноє“, як таке, що суперечить православному віровченню (Корзо, Пидгайко 2014). Далі була реакція московської цензури, критичний відгук якої викладено спочатку в „Прениях с „Евангелием учительным“ Кирилла Транквиллиона-Ставровецкого“, згодом постав „Свиток укоризнен Кириллу Транквиллиону-Ставровецкому“ (Корзо, Пидгайко 2014).

Сам Іоаникій Ґалятовський допрацьовув „Ключ разумѣнія“ теж поневіряючись.

Ґалятовський, І. (1660). *Казаня приданыи до книги “Ключ разумѣнія” названои.* Друк. Києво-Печер. лаври. Київ.

Ґалятовський, І. (1659). *Ключ разумѣнія*. Друк. Києво-Печер. лаври. Київ.

Ґалятовський, І. (1663). *Ключ разумѣнія*. Друк. М. Сльозки. Львів.

Ґалятовський, І. (1665). *Ключ разумѣнія*. Друк. М. Сльозки. Львів.

Корзо, М., Пидгайко, В. (2014). *Кирилл (Транквиллион-Ставровецкий). Сочинения.* Православная энциклопедия. Т. 34. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.pravenc.ru/text/1840351.html

Корзо, М. (2017). *Православная проповедь в Речи Посполитой XVII века: некоторые наблюдения.* Slovene. № 2. С. 578–596.

Левченко-Комисаренко, Т., Пидгайко, В. (2011). *Иоанникий (Галятовский (Голятовский). Сочинения.* Православная энциклопедия. Т. 25. С. 82–100.

Огієнко, І. (1994). *Огляд галицьких друкарень.* У кн.: Огієнко, І. *Історія українського друкарства.* [Електронний ресурс], режим доступу: http://litopys.org.ua/ohdruk/ohd08.htm

Пидгайко, В. (2014). *Кирилл (Транквиллион-Ставровецкий). Биография.* Православная энциклопедия. Т. 34. [Електронний ресурс], режим доступу: http://www.pravenc.ru/text/1840351.html

Чепіга, І. (1985). *„Ключ розуміння“ Іоаникія Галятовського – видатна пам'ятка української мови XVII ст.* У кн.: Галятовський, І. *Ключ розуміння.* Наукова думка. Київ. С. 5–51.

Шамрай, М. (2005). *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.* Київ.

Яковенко, Н. (2017). *У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Ґалятовського.* Лаурус, Критика. Київ.